

Kincsesbánya — vagy rozsdatemető? (Üzenet a túlélőknek)

1. Előhang

„A magyar nyelvatlasz viszonya egyéb tudományágakhoz” címen, már/még a szerkesztés fázisában, előrejelzést adtunk a készülő nagy munkálat várható hozamáról (lásd: DEME LÁSZLÓ–IMRE SAMU: Magyar Tudomány 1962: 541–52). Kézenfekvőnek véve, hogy „A magyar nyelvjárások atlasza természetesen első-sorban a *nyelvtudomány* számára felbecsülhetetlen értékű forrás”, jeleztük, hogy azért „nemcsak a *magyar* nyelvtudomány várhat tőle nagyon sokat”, sőt „eredményei... nemcsak a *nyelvtudományban* hasznosíthatók”, hiszen például a *néprajzzal* foglalkozóknak is „valóságos kincsesbányája lesz” (i. h. 541–2). A továbbiakban példákat adtunk arra: hogyan és mire hasznosíthatják atlaszunk anyagát a gazdaság- (és egyben társadalom-) történet, a gazdaságföldrajz, a földrajz, a növénytan, az állattan, a településtörténet s végül a lélektan művelői (i. h. 542–52).

Jó három és fél évtized után, az Édes anyanyelvünk rádiósorozatnak 1998. szeptember 6-i ötperces adásában, visszapillantottam az itt utolsónak említett (korábban is általam feldolgozott) területre. Ide iktatom ezt most, eredeti szövegével és terjedelmében.

2. Ami elhangzott

Kedves Hallgatóim!

Napjainkban mindenkit a jövő foglalkoztat. Én most mégis a múltra irányítom a figyelmüket.

Kerek ötven éve, 1948-ban indult meg az a több évtizedes munkálat, amely a magyar nyelvjárások akkori állapotát igyekezett felmérni és rögzíteni. Húsz évre rá, 1968-ban jelent meg A magyar nyelvjárások atlaszának első kötete, 1977-ben az utolsó, a hatodik. Egy-egy térképlapján egy-egy szavunk alapformájának vagy toldalékos alakjának változatait találjuk úgy, ahogy abban a négyszáz faluban ejtették, amelyekben — határainkon innen és túl — az Akadémiai Nyelvtudományi Intézetének munkatársai gyűjtőútjaikon hallották és felírták.

Ami akkor eleven valóság volt, ma már emlékként is alig él. Bárhol kérdeznék ma annak a kerek, sárga tányérvirágú növénynek a nevét, amelynek mag-

vából az étolajat sajtolják, szinte mindenütt ezt hallanánk: *napraforgó*. Ezen a néven mosolyog a boltokban a műanyag palackokról; az újabb és újabb nemzedékek már csak így ismerik meg. Legfőljebb az öregek emlékeznek rá, hogy annak ez a neve csak a Sajó–Tisza vonalától keletre volt népi; másutt *szotyola* meg *tutyaela*, kisebb foltokban *buga*; a magjára meg ez: *uszu, puszu, muszu*.

De nézzük a kukorica térképeit! Maga a növény, tudjuk, koraújkori jövevény. Legelterjedtebb neve, a *kukorica*, német eredetű; északkeleten a kölesről átvitt, ukrán vagy román eredetű *málé* járja; a Tizántúl északibb részén a *tengeri búzá*-ból rövidült *tengeri*; Erdély jó részén: *törökbúza*. A tanulság gazdaságföldrajzi: a növényt az akkori decentralizált gazdasági formában minden országrész más-más forrásból ismerte meg.

Vegyük most azt a lapot, amelyiken a kukoricacső végén kilógó szálak elnevezései találhatók. Ilyen neveket látunk: *haja, bajusza, selyme, cérnája, bojtja, üstöke, szösze*. Hasonlítás mind, de mindegyik máshoz. A *selyme* a zöld, a *szösze* a megbarnult állapot szerint; a *cérnája* a szálaira, a *haja, bajusza* az egészre utal, emberről mintázva; a *bojtja* meg az *üstöke* talán a tehén farka végén, illetőleg a ló fején, feje tetején található csomóhoz hasonlítva.

A hasonlítás az uralkodó mozzanat a növény tetejének elnevezéseiben is. Mind arra utal, hogy fent van, vagy hogy eléggé bozontos. Néhány példa: *címe-re, kalásza, virágja, bokrétája, keresztje; üstöke, bojtja, farka*.

Többféle elnevezés-lélektani indítékot találunk a csövet borító levelek neveit vizsgálva. Hívják így: *levél, lapu, sás*. Ez egyszerű azonosítás. Hasonlításfélék ezek: *gúnya, csuha*; merthogy ez a cső ruhája; meg ezek: *tok, tasak*, mert benne van a cső. Egyes nevek arra utalnak, hogy ezt le kell húzni. Ilyenek: *fosztás, foszték, fosztalék; hántás, hántalék; kobzás, kobzék; fejtés*. Hogy ezt újabban felhasználják kosárnak, egyébnek, arra a *fonás* elnevezés utal. Ahol szemétnak tekintették, eldobták, ott *léha, csuma* lett a neve. A hasonlításon túl itt tehát növényélettani szerepe az elnevezési alap, hogy fedje a csövet; — vagy a gazdasági szerepe: hogy lehántják róla, aztán vagy hasznosítják, vagy eldobják.

Lám: történelmünknek, gazdálkodásunknak, eleink gondolkodásmódjának mennyi emléke, csak ezen a néhány lapon! S mennyi az ezerkétszáz térképen, amelyek mindezt őrzik. Csak legyen kinek; csak legyenek, akik megszólaltatják őket!

3. Egy visszhang

Közvetlenül karácsony előtt, kedves személyes levél kíséretében, figyelemre méltó küldeményt kaptam Dr. Pulay Gyulától, a Szociális és Családügyi Minisztérium igazgatási államtitkárától. (Tudom: hivatalosan „közigazgatási”; de az általam magánhasználatra rendszeresített „becenév” találébb, kevésbé félreérthető.) „Munkát, méltóságot” címen közzétett válogatott írásainak és beszédeinek sorában (Struktúra–Munkaügyi Kiadó, Budapest, 1998) az azévi „karácsonyi le-

vél” felkapta és továbbfonta a „nomen est omen” általam megpendített gondolatát.

Csak néhány részletet ebből az írásból! „A ráncbízottakra gondoltam, a munka nélkül maradtakra, akik nemrég még *gúnyaként* védték a termést, *tasakként, tokként* hasznosnak érezhették magukat; de jött a fosztás, lehántották őket, és most milyen gyakran megkapják a *léha* nevet. (A kiemelések itt tőlem. — D. L.) — Micsoda hatalom a szó! Egy elnevezés minősít, stigmatizál, előítéleteket szül, felment a gondolkodás és a gondoskodás kötelezettsége alól. Amire azt mondom: léha, az kidobható, elvethető. Keserű tapasztalata ez a munkanélkülieknek... A szónak azonban teremtő ereje is van, hiszen más tájakon a *léhát fonásnak* nevezték. Ott azt látták meg a kukoricacsövet borító levelekben, amivé azok válhatnak: a fonott kosárkát, edénykét, lábtörlőt, matracot, a mindennapokat megszépítő fonatot; az eldobható *léha* helyett a továbbhasznosítható *fonást*. (E néhány kiemelés a kiadványban nincs meg, de a kísérőlevélhez mellékeltem „ki-printelt” változatban félkövérrel. — D. L.) — Én ebben látom mesterségünk, hivatásunk kulcsát: a »fosztásban« is felismerni, a »léhában« is észrevenni a »fonást«. Erről szólnak programjaink is.” (i. m. 24–5.)

4. Utóhang

Meglepett; megvallom: meg is hatott ez a váratlan visszhang. Lám: az anyagunkat hasznosítani képes gárda kiterjed(het) a szociális területen munkálkodókra is. — És számvetésre késztetett: vajon mi magunk (s egyre távolabbi vizeken evezgető „utódaink” — már ha el nem utasítják ezt a megjelölést) megteszünk-megtesznek-e mindent, hogy A magyar nyelvjárások atlasza valóban kincsesbánya legyen, ne pedig rozsdatemető! Van-e utánpótlás — vagy legalább az utánpótlásnak olyan része, akárha töredéke —, amely még az embert keresi a nyelvben, a használót a használat mögött?!

Mi kifelé megyünk. Lám: az „öregek” legifjabbja, most köszöntött kollégánk-barátunk, Sebestyén Árpád is, hetven éves. S utánunk? Az atlasz lapjai (meg a munkatérképként kiadatlanul rekedt továbbiak) még *örzik* a még egyszer soha újból össze nem gyűjthető adatokat. Aggódva írom le újból: csak legyenek, akik megszólaltatják őket! Akik túlélik ezt a korszakot, amely „a” nyelvnek arcatalan, múlttalan és funkciómentes kategóriájába próbálja belenyomorítani az anyanyelvet, ignorálva, negligálva, sőt negálva múltörző és szemlélethordozó mikrotársadalmi egyediségét! Mert nélkülük hiába *örzik* az atlaszlapok az emlékeket, már inkább csak *rejtik* őket.

DEME LÁSZLÓ

